ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΙΣΤΟΡΙΚΗ ΕΤΑΙΡΕΙΑ

ΚΣΤ΄ ΠΑΝΕΛΛΗΝΙΟ ΙΣΤΟΡΙΚΟ ΣΥΝΕΔΡΙΟ

27 - 29 Μαΐου 2005

♦

Πρακτικά

ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗ 2006

Στάθης Ν. Κεκρίδης
Ο Μακεδονικός αγώνας στην Ανατολική Μακεδονία: Έγγραφα του υποπροξενείου Καβάλας 285

Γιάννης Γκλαβίνας
Η εκλογική συμπεριφορά των Μουσουλμάνων του Νόμου Κοζάνης την περίοδο 1915-1923 301

Αρετή Τούντα-Φεργάδη
Όψεις της μεταφοράς των προσφύγων της μικρασιατικής περιπέτειας στην Ελλάδα 321

Σ. Ηλιάδου-Τάχου – Α. Ανδρέου
Ιδεολογία και εκπαίδευση: Ο ρόλος της Μακεδονικής Εκπαιδευτικής Εταιρίας στη Δυτική Μακεδονία – Πρόσφυγες, ξενόφωνοι και εκπαιδευτική πολιτική του Ελληνικού Κράτους στη Μακεδονία (1922- 1936) 333

Αντώνης Κλάψης
Η απομάκρυνση των «ανεπιθύμητων» αντικεμαλικών της Δυτικής Θράκης – Μία άλλη όψη της ελληνοτουρκικής προσέγγισης του 1930 359

Χρήστος Π. Ίντος
Τα μαθητολόγια και οι γενικοί έλεγχοι των σχολείων της Γουμένισσας της περιόδου 1900-1930 – Εκπαιδευτική και κοινωνική θεώρηση 375

Βασίλης Α. Φούκας
Φοιτητές και φοιτήτριες στη Φιλοσοφική Σχολή του Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης την περίοδο του μεσοπολέμου: – Γεωγραφική και κοινωνική-οικονομική προέλευση 393

Αλέξανδρος Δάγκας
Εργατικοί βίοι και πολιτιστικές ταυτότητες στην ελληνική διασπορά: Οι σπογγαλιείς του Κόλπου της Σύρτιδος στον Μεσοπόλεμο 413

Αντώνης Κλάψης

Η απομάκρυνση των «ανεπιθύμητων» αντικεμαλικών της Δυτικής Θράκης

Μία άλλη όψη της ελληνοτουρκικής προσέγγισης του 1930

Στις 30 Ιανουαρίου 1923 υπογράφηκε στη Λωζάννη η περιβόητη «Σύμβαση περί ανταλλαγής των ελληνικών και τουρκικών πληθυσμών»[1], βάσει της οποίας επιβαλλόταν «από της 1ης Μαΐου 1923 [...] η υποχρεωτική ανταλλαγή των Τούρκων υπηκόων, ελληνικού ορθοδόξου θρησκεύματος, των εγκατεστημένων επί των τουρκικών εδαφών, και των Ελλήνων υπηκόων, μουσουλμανικού θρησκεύματος, των εγκατεστημένων επί των ελληνικών εδαφών»[2]. Από τον γενικό κανόνα της υποχρεωτικής ανταλλαγής, η Σύμβαση καθιέρωνε δύο σημαντικές εξαιρέσεις. Έτσι, βάσει του άρθρου 2, στην προβλεπόμενη ανταλλαγή δεν συμπεριλαμβάνονταν αφενός οι Έλληνες κάτοικοι της Κωνσταντινούπολης και αφετέρου οι Μουσουλμάνοι της Δυτικής Θράκης. Σύμφωνα πάντα με το ίδιο άρθρο, διευκρινιζόταν ότι ως Έλληνες της Κωνσταντινούπολης θεωρούνταν όλοι οι Έλληνες που είχαν εγκατασταθεί πριν από τις 30 Οκτωβρίου 1918 στην περιφέρεια της νομαρχίας Κωνσταντινούπολης, όπως αυτή καθοριζόταν διά

1. Βλ. «*Σύμβασις περί ανταλλαγής των ελληνικών και τουρκικών πληθυσμών και Πρωτόκολλον, υπογραφέντα τη 30ή Ιανουαρίου 1923*», Υπουργείον επί των Εξωτερικών, *Πράξεις υπογραφείσαι εν Λωζάννη τη 30 Ιανουαρίου και τη 24 Ιουλίου 1923* (Αθήναι: Εθνικόν Τυπογραφείον, 1923), σ. 65–69. Γενικότερα για την ανταλλαγή των πληθυσμών βλ. Κωνσταντίνος Σβολόπουλος, *Ελευθέριος Βενιζέλος: 12 μελετήματα* (Αθήνα: Ελληνικά Γράμματα, 1999), σ. 93–120. Βλ. επίσης Th. P. Kiosseoglou, *L' Échange forcé des Minorités d' après le Traité de Lausanne* (Nancy: Imprimmerie Nancéienne, 1926)· Kalliopi K. Koufa – Constantinos Svolopoulos, «*The Compulsory Exchange of Populations between Greece and Turkey: the Settlement of Minority Questions at the Conference of Lausanne, 1923, and its Impact on Greek–Turkish Relations*», P. Smith – K. Koufa – A. Seppan (eds), *Ethnic Groups in International Relations* (European Science Foundation – New York University Press, 1991), σ. 275–308. Για μια διαφορετική οπτική βλ. J. A. Petropoulos, «The Compulsory Exchange of Populations: Greek–Turkish Peacemaking (1922–1930)», *Byzantine and Modern Greek Studies*, 2 (1976), σ. 135–160. Για μια νομική θεώρηση της διαδικασίας ανταλλαγής βλ. Stélio Séfériades, «*L' échange des populations*», Académie de Droit International, *Recueil des Cours*, iv (1928), σ. 311–437.

2. Δεδομένου, πάντως, ότι η Συνθήκη Ειρήνης της Λωζάννης δεν υπογράφηκε παρά μόνο στις 24 Ιουλίου 1923, Ελλάδα και Τουρκία συμφώνησαν ότι η διαδικασία της ανταλλαγής που προβλεπόταν από το άρθρο 1 της σχετικής Σύμβασης της Λωζάννης, θα ξεκινούσε την 1η Μαΐου του 1924, αν και –για διάφορους λόγους– υπήρξαν περιπτώσεις ατόμων και από τις δύο πλευρές που αντηλλάγησαν πριν από αυτήν την ημερομηνία (εννοείται ότι στην κατηγορία αυτή δεν συμπεριλαμβάνονται όσοι Έλληνες της Μικράς Ασίας, του Πόντου και της Ανατολικής Θράκης είχαν ήδη –υπό ανώμαλες συνθήκες– καταστεί πρόσφυγες)· βλ. Stephen P. Ladas, *The Exchange of Minorities. Bulgaria, Greece and Turkey* (New York: Macmillan, 1932), σ. 420, 424–428.

σχετικού νόμου του 1912, ενώ στην κατηγορία των μη ανταλλαξίμων Μουσουλμάνων της Δυτικής Θράκης συμπεριλαμβάνονταν όλοι οι Μουσουλμάνοι οι εγκατεστημένοι στην περιοχή που βρισκόταν ανατολικά της μεθοριακής γραμμής που είχε καθορισθεί από τη Συνθήκη Ειρήνης του Βουκουρεστίου (10 Αυγούστου 1913)[3].

Σε αντίθεση, ωστόσο, με την ελληνική μειονότητα της Κωνσταντινούπολης, η αντίστοιχη μουσουλμανική της Δυτικής Θράκης ήταν εξαιρετικά ανομοιογενής, τόσο από γλωσσική όσο και από εθνολογική άποψη, αφού αποτελούνταν από τουρκόφωνους Μουσουλμάνους, Πομάκους και Αθίγγανους, οι οποίοι διατηρούσαν ως μοναδικό κοινό χαρακτηριστικό τις θρησκευτικές τους πεποιθήσεις. Αυτός ήταν, άλλώστε, και ο λόγος για τον οποίο οι συντάκτες της Σύμβασης της Ανταλλαγής προτίμησαν να χαρακτηρίσουν τη μουσουλμανική μειονότητα ως θρησκευτική και όχι ως εθνική[4]. Από κοινωνική άποψη, τα περισσότερα μέλη της μειονότητας της Δυτικής Θράκης ήταν αγρότες στενά συνδεδεμένοι με τη γη τους, βαθιά θρησκευόμενοι και αφοσιωμένοι στον Ιερό Νόμο του Κορανίου (Şeriat), με αποτέλεσμα να αντιμετωπίζουν με επιφυλακτικότητα τις μεταρρυθμίσεις που εισηγούνταν στην Τουρκία το κεμαλικό καθεστώς (εισαγωγή του λατινικού αλφαβήτου, λειτουργία αστικών δικαστηρίων, κατάργηση του παραδοσιακού φεσιού, νομική εξίσωση των δύο φύλων κλπ.)[5].

Το συντηρητισμό της μειονότητας ενίσχυε η εκεί παρουσία μιας ομάδας αντικεμαλικών (μεταξύ αυτών και ο τελευταίος Σεϊχουλισλάμ[6], Μουσταφά Σα-

3. Από την ανταλλαγή εξαιρέθηκαν με βάση το άρθρο 14 της μεταγενέστερης Συνθήκης Ειρήνης και οι Έλληνες της Ίμβρου και της Τενέδου, στους οποίους, μάλιστα, παραχωρήθηκε ειδικό καθεστώς ευρείας τοπικής αυτονομίας, το οποίο, ωστόσο, ουδέποτε εφαρμόσθηκε στην πράξη από τουρκικής πλευράς. Για το ιστορικό των κατοπινών εξελίξεων στα δύο νησιά βλ. Alexis Alexandris, «Imbros and Tenedos: A study of Turkish attitudes toward two ethnic Greek island communities since 1923», *Journal of the Hellenic Diaspora*, 7 (1980), σ. 5–21.

4. Βλ. Αλέξης Αλεξανδρής, «Το ιστορικό πλαίσιο των ελληνοτουρκικών σχέσεων (1923–1955)», στο συλλογικό τόμο *Οι ελληνοτουρκικές σχέσεις 1923–1987* (Αθήνα: Εκδόσεις Γνώση / ΕΛΙΑΜΕΠ, 1988), σ. 63–64.

5. Αναλυτικά για τη μουσουλμανική μειονότητα βλ. Κ. Γ. Ανδρεάδης, *Η Μουσουλμανική μειονότης της Δυτικής Θράκης* (Θεσσαλονίκη: Εταιρεία Μακεδονικών Σπουδών – Ίδρυμα Μελετών Χερσονήσου του Αίμου, 1956).

6. Σεϊχουλισλάμ (Seyhulislam) = ο γέρων του Ισλάμ. Ο ανώτατος αρχηγός των ιεροδικαστών της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας· βλ. Γιάννης Ν. Γιανουλόπουλος, *"Η ευγενής μας τύφλωσις..." Εξωτερική πολιτική και «εθνικά θέματα» από την ήττα του 1897 έως τη Μικρασιατική Καταστρο-*

μπρή), οι οποίοι είχαν καταφύγει στη Δυτική Θράκη μετά το τέλος της Μικρασιατικής Εκστρατείας[7]. Αντίθετα, η ομάδα των ολιγάριθμων κεμαλικών της Δυτικής Θράκης είχε συσπειρωθεί στην Ξάνθη γύρω από τον δάσκαλο και εκδότη της εφημερίδας *Γενί Αντίμ* (Νέο Βήμα), Μεχμέτ Χιλμί[8]. Από την πλευρά της, η Άγκυρα κατηγορούσε την Αθήνα ότι ευνοούσε τους συντηρητικούς σε βάρος των νεωτεριστών, διατυπώνοντας συγκεκριμένα παράπονα προς την ελληνική κυβέρνηση, τα οποία εντοπίζονταν κυρίως στην αντικεμαλική προπαγάνδα που ασκούσαν συγκεκριμένα πρόσωπα[9], συμπεριλαμβανομένων και ορισμένων πρώην Οθωμανών υπηκόων που, κατόπιν ρητής απαίτησης της τουρκικής κυβέρνησης, είχαν εξαιρεθεί από τη γενική αμνηστία που είχε χορηγήσει η τελευταία κατά τη διάρκεια της Συνδιάσκεψης της Λωζάννης[10].

φή (Αθήνα: Βιβλιόραμα, 2001, Γ΄ Έκδοση), σ. 376. Στα πλαίσια της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας, ο Σεϊχουλισλάμ βρισκόταν στην κορυφή του θρησκευτικού ιερατείου των μουσουλμάνων, διατηρώντας σημαντικές αρμοδιότητες, όπως το διορισμό των μουφτήδων, των επάρχων και των δικαστικών λειτουργών, και τη δυνατότητα να προτείνει υποψηφίους για το αξίωμα του βεζίρη. Είχε επίσης το δικαίωμα να εισηγείται την κήρυξη πολέμου και την καταδίκη ενόχων σε θάνατο, ενώ για πολύ σοβαρά ζητήματα ο σουλτάνος ζητούσε τη γνώμη του, έτσι ώστε να εξασφαλιζόταν η συμβατότητα της απόφασής του με τον Ιερό Νόμο· βλ. Θεοφάνης Μαλκίδης, «Η διαμάχη ''παλαιομουσουλμάνων'' – κεμαλικών στην ελλαδική Θράκη την περίοδο του Μεσοπολέμου», *Νέα Κοινωνιολογία*, 39 (2004), σ. 85 (σημ. 3).

7. Alexis Alexandris, *The Greek Minority of Istanbul and Greek–Turkish relations (1918–1974)* (Athens: Centre for Asia Minor Studies, 1992, Second Edition), σ. 135.

8. Α. Αλεξανδρής, *ό.π.*, σ. 66 και 93· Μαλκίδης, *ό.π.*, σ. 74.

9. *Διπλωματικό και Ιστορικό Αρχείο του Υπουργείου Εξωτερικών της Ελλάδας* [στο εξής Α.Υ.Ε.], 1931, *Β/37, Φάκ. Ανεπιθυμήτων Τούρκων*, [Ανυπόγραφο σημείωμα χωρίς ημερομηνία], [1931 (;)].

10. Με βάση το πρώτο άρθρο της Δήλωσης της Λωζάννης περί Αμνηστίας (24 Ιουλίου 1923), γινόταν δεκτό ότι «ουδείς κατοικών ή κατοικήσας εν Τουρκία και, αντιστοίχως ουδείς κατοικών ή κατοικήσας εν Ελλάδι, θέλει ενοχληθή ή κακοποιηθή εν Τουρκία και, αντιστοίχως εν Ελλάδι, υφ' οιανδήποτε πρόφασιν, λόγω της στρατιωτικής ή πολιτικής αυτού διαγωγής, ή λόγω οιασδήποτε βοηθείας, παρασχεθείσης τυχόν εις ξένην τινά Δύναμιν, εκ των υπογραψασών την υπό σημερινήν ημερομηνίαν [24 Ιουλίου 1923] Συνθήκην Ειρήνης, ή εις τους υπηκόους αυτής, μεταξύ της 1ης Αυγούστου 1914 και της 20ης Νοεμβρίου 1922»· βλ. «*Δήλωσις περί Αμνηστείας και Πρωτόκολλον υπογραφέντα τη 24η Ιουλίου 1923*», Υπουργείον επί των Εξωτερικών, *ό.π.*, σ. 72–74. Η Τουρκία, ωστόσο, είχε επιμείνει και τελικά πετύχει να εξαιρεθούν από την αμνηστία συνολικά 150 πρόσωπα, τα ονόματα των οποίων συμπεριλήφθηκαν σε ειδικό κατάλογο· βλ. *Α.Υ.Ε., 1931, Β/37, Φάκ. Ανεπιθυμήτων Τούρκων*, «Liste des 150 personnes dont l' entrée en Turquie est interdite». Πέραν αυτών που κατέφυγαν στην Ελλάδα και ειδικότερα στη Δυτική Θράκη, ορισμένοι από τους 150 είχαν εγκατα-

Πράγματι, σε απάντηση των επανειλημμένων τουρκικών διαβημάτων, οι ελληνικές Αρχές διεξήγαγαν έρευνες για την αποκάλυψη τυχόν αντικεμαλικών συνομωσιών στη Δυτική Θράκη. Παρά το γεγονός, εξάλλου, ότι σύμφωνα με τα πορίσματα αυτών των ερευνών οι τουρκικές αιτιάσεις αποδείχθηκαν αβάσιμες, οι αρμόδιες ελληνικές υπηρεσίες εξέδωσαν αυστηρές διαταγές «επιτηρήσεως παντός αντικεμαλικού καθ' άπαν το κράτος». Η Άγκυρα, ωστόσο, επέμεινε στην τακτική των διαβημάτων. Ο Τούρκος πρεσβευτής στην Αθήνα, μάλιστα, εξέφρασε ευθέως την επιθυμία ομαδικής απομάκρυνσης από τη Δυτική Θράκη των κατά τη γνώμη της τουρκικής κυβέρνησης επικίνδυνων αντικεμαλικών, ενώ αργότερα, προχωρώντας ένα βήμα παραπέρα, ζήτησε την απέλασή τους από την ελληνική επικράτεια. Υπό αυτές τις συνθήκες, η ελληνική κυβέρνηση δεσμεύθηκε να απομακρύνει 10 από τα άτομα που η Τουρκία θεωρούσε επικίνδυνα, ζητώντας από τον Τούρκο πρεσβευτή να της επιδώσει σχετικό ονομαστικό κατάλογο. Όταν, ωστόσο, ο τελευταίος επέδωσε αυτόν τον κατάλογο, διαπιστώθηκε ότι δεν περιελάμβανε μόνο πρόσωπα που σύμφωνα με τους Τούρκους φέρονταν ως εμπλεκόμενα σε συνωμοσίες, αλλά και άτομα που η Άγκυρα θεωρούσε ότι λόγω του κύρους και της επιρροής τους μπορούσαν να επηρεάσουν τη μουσουλμανική κοινή γνώμη της Δυτικής Θράκης, όπως ο πρώην Σεϊχουλισλάμ Μουσταφά Σαμπρή και ο ιδιοκτήτης και οι συντάκτες της μουσουλμανικής εφημερίδας της Ξάνθης *Ιτιλά* (Πρόοδος)[11].

Κατά την άποψη του ελληνικού Υπουργείου Εξωτερικών, η απομάκρυνση αυτών των προσώπων από τη Δυτική Θράκη ήταν ασύμφορη για την Ελλάδα, καθώς έτσι θα αφηνόταν ελεύθερο το πεδίο στους φιλοκεμαλικούς, οι οποίοι επιδίωκαν τον εκτουρκισμό της μειονότητας. Παρ' όλα αυτά, σε μια κίνηση καλής θέλησης, η ελληνική κυβέρνηση αποφάσισε στα τέλη Νοεμβρίου 1927 να προβεί στην απομάκρυνση των συμπεριλαμβανόμενων στον κατάλογο του Τούρκου πρεσβευτή, οι οποίοι θα εκτοπίζονταν στη Λαμία, πλην του Μουσταφά Σαμπρή, ο οποίος θα απομακρυνόταν μεν από τη Δυτική Θράκη, αλλά θα μπορούσε να επιλέξει ο ίδιος το νέο τόπο διαμονής του. Ούτε αυτή η λύση, πάντως, ικανοποίησε τον Τούρκο πρεσβευτή, ο οποίος επέμεινε υπέρ της ανάγκης

σταθεί και στη Βουλγαρία· βλ. *Α.Υ.Ε., 1929, Α/2/ΙΙ, Αντικεμαλικοί. Ανατρεπτικόν κίνημα εν Τουρκία*, Δενδραμής προς Υπουργείο Εξωτερικών, αρ. 852, Σόφια, 3 Ιουνίου 1929.

11. *Α.Υ.Ε., 1931, Β/37, Φάκ. Ανεπιθυμήτων Τούρκων*, [Ανυπόγραφο σημείωμα], Αθήνα, 20 Ιουλίου 1928.

απέλασής τους από τη χώρα, με αποτέλεσμα, κατόπιν και της έντασης των διμερών σχέσεων με αφορμή το συνοριακό επεισόδιο του Πυθίου, η Αθήνα να αναστείλει στις 16 Δεκεμβρίου 1927 τη διαδικασία των εκτοπισμών[12].

Το όλο θέμα θα ανακινηθεί εκ νέου τρία χρόνια αργότερα, κατά τη διάρκεια της επίσκεψης των Ελευθέριου Βενιζέλου και Ανδρέα Μιχαλακόπουλου (πρωθυπουργού και υπουργού Εξωτερικών της Ελλάδας, αντίστοιχα) στην Άγκυρα τον Οκτώβριο του 1930, οπότε και υπογράφηκε το περίφημο ελληνοτουρκικό Σύμφωνο Φιλίας, επισφραγίζοντας έτσι την ελληνοτουρκική προσέγγιση[13]. Στις συζητήσεις που διεξήχθησαν στην τουρκική πρωτεύουσα ανάμεσα στις πολιτικές ηγεσίες των δύο κρατών, ο Τούρκος πρωθυπουργός, Ισμέτ πασάς, απαντώντας σε ερώτηση του Έλληνα ομολόγου του για τις συνθήκες διαβίωσης της μουσουλμανικής μειονότητας της Δυτικής Θράκης, επισήμανε ότι το μοναδικό ζήτημα που τον ανησυχούσε ήταν αυτό της εκεί παρουσίας ορισμένων εκ των συνολικά 150 προσώπων, τα οποία είχαν εξαιρεθεί από την αμνηστία που είχε χορηγηθεί στη Λωζάννη. Από την πλευρά του, ο Βενιζέλος, ο οποίος σταθερά επιδίωκε την υποβάθμιση των μειονοτικών ζητημάτων, θεωρώντας ότι αυτά θα μπορούσαν ενδεχομένως να εκτροχιάσουν την πορεία προς την ελληνοτουρκική προσέγγιση, υποσχέθηκε να απομακρύνει αυτά τα πρόσωπα, υπό τον όρο ότι το μέτρο αυτό θα περιοριζόταν μόνο σε αλλοδαπούς και δεν θα εφαρμοζόταν σε Έλληνες υπηκόους[14]. Ο Μιχαλακόπουλος, εξάλλου, εκτιμούσε ότι «η απέλασις των κυριωτέρων ανεπιθυμήτων θα χρησιμεύση και ως εκφόβισις και προειδοποίησις προς άλλα κατωτέρας σημασίας πρόσωπα, άτινα τοιουτοτρόπως θέλουν συμορφωθή προς την νέαν πολιτικήν της φιλίας των δύο λαών»[15].

Εκμεταλλευόμενη την ευνοϊκή για αυτήν συγκυρία που προέκυπτε από τη

12. Στο ίδιο.

13. Για το ελληνοτουρκικό Σύμφωνο Φιλίας βλ. αναλυτικότερα Ιφιγένεια Αναστασιάδου, *Ο Βενιζέλος και το ελληνοτουρκικό Σύμφωνο Φιλίας του 1930* (Αθήνα: Φιλιππότης, 1982).

14. *Α.Υ.Ε., 1931, Β/69, Διάφορα θέματα*, Μαυρουδής, «Γενική Έκθεσις. Προς Απάσας τας Πρεσβείας», αρ. 5106, 31 Ιανουαρίου 1931. Βλ. επίσης *Α.Υ.Ε., 1931, Β/37, Φάκ. ανεπιθυμήτων Τούρκων*, Μιχαλακόπουλος προς Γενική Διοίκηση Θράκης, αρ. 15252, [Αθήνα], 5 Δεκεμβρίου 1930. Ο Μιχαλακόπουλος, μάλιστα, σημείωνε μεταξύ άλλων: «Αποκλείεται εξ αυστηράς διατάξεως του συντάγματος επέκτασις μέτρου εις πρόσωπα άλλα πλην ανηκόντων ανωτέρω κατηγορίαν και δη εις Έλληνας υπηκόους και μάλιστα γηγενείς. [...] [Τ]οιαύτη ευρύτης θα εγένα δυσφορίαν παρά τη κοινή γνώμη».

15. *Α.Υ.Ε., 1931, Β/37, Φάκ. ανεπιθυμήτων Τούρκων*, Μιχαλακόπουλος προς Γενική Διοίκηση Θράκης, αρ. 15252, [Αθήνα], 5 Δεκεμβρίου 1930.

βελτίωση των ελληνοτουρκικών σχέσεων, η Άγκυρα θα επιχειρήσει άμεσα να αξιοποιήσει στην πράξη τις υποσχέσεις του Βενιζέλου. Έτσι, στα τέλη Νοεμβρίου 1930 ο Τούρκος πρόξενος στην Κομοτηνή θα θέσει ευθέως το ζήτημα ενώπιον του Γενικού Διοικητή Θράκης, Γεώργιου Κακουλίδη, δίνοντας μάλιστα στο αίτημά του χαρακτήρα πολύ ευρύτερο από αυτόν που είχε συμφωνηθεί μεταξύ Βενιζέλου και Ισμέτ ένα μήνα νωρίτερα. «Εκ των προκαταρκτικών καταλόγων, ους κατέθεσεν ο κ. Πρόξενος», επισήμαινε ο Κακουλίδης, «και εν τοις οποίοις αναγράφονται περί τα 450 άτομα, ως και εκ της μετ' εμού συνομιλίας του, κατεδείχθη, ότι ο κ. Πρόξενος εις την απέλασιν επιθυμεί να δώση ευρείαν έννοιαν, συμπεριλαμβάνων εις αυτήν όχι μόνον τους σημαίνοντας Τούρκους φυγάδας, αλλά και αυτούς ακόμη τους ασήμους και Έλληνας ακόμη πολίτας, οίτινες κατά τον ένα ή άλλον τρόπον είναι ανεπιθύμητοι εις αυτόν. Ως δικαιολογίαν δε προβάλλει το επιχείρημα ότι μόνον όταν απελαθούν πάντες οι εκ Τουρκίας φυγάδες, θα είναι δυνατόν να ειρηνεύση η ενταύθα Τουρκική μειονότης. Και το επιχείρημα τούτο της ειρηνεύσεως θεωρώ βάσιμον»[16].

Ο Κακουλίδης, πάντως, διευκρίνισε στον συνομιλητή του ότι ενώ σε ότι αφορούσε τους Τούρκους φυγάδες που δεν είχαν αποκτήσει την ελληνική ιθαγένεια, η Ελλάδα μπορούσε δυνάμει του νόμου «περί κινήσεως αλλοδαπών» να διατάξει την απέλασή τους, δεν ήταν δυνατόν να κάνει το ίδιο για όσους είχαν αποκτήσει την ελληνική ιθαγένεια, πολύ δε περισσότερο για τους γηγενείς Μουσουλμάνους. Παράλληλα, ο Κακουλίδης ζήτησε πρόσθετες εγγυήσεις για την ασφάλεια της ζωής, της τιμής και της περιουσίας των ατόμων εκείνων που επρόκειτο να απελαθούν στην ίδια την Τουρκία. Πράγματι, ο Τούρκος πρόξενος θα παράσχει τις σχετικές διαβεβαιώσεις, υποσχόμενος μάλιστα ότι η απομάκρυνση αυτών των προσώπων θα συνεπαγόταν μεταβολή στην πολεμική τακτική που είχε υιοθετήσει η μουσουλμανική εφημερίδα της Δυτικής Θράκης *Γενί Αντίμ* εναντίον της ελληνικής κυβέρνησης[17], δήλωση που αποτελεί ασφαλή ένδειξη για τη χειραγώγηση σημαντικής μερίδας του μουσουλμανικού Τύπου της περιοχής από το τουρκικό Προξενείο της Κομοτηνής[18].

16. *A.Y.E., 1931, Β/37, Φάκ. ανεπιθυμήτων Τούρκων*, Κακουλίδης προς Υπουργείο Εξωτερικών, αρ. 714, Κομοτηνή, 27 Νοεμβρίου 1930.

17. Στο ίδιο.

18. Η δράση μερίδας του μουσουλμανικού Τύπου της Δυτικής Θράκης είχε απασχολήσει στο παρελθόν τις αρμόδιες ελληνικές υπηρεσίες· βλ. *Αρχείο Ελευθέριου Βενιζέλου (Μουσείο Μπενάκη)* [στο εξής *Α.Ε.Β.], 173/φάκ. 53*, «Έκθεσις περί της Μουσουλμανικής Μειονότητος της Δυτικής Θρά-

Ανεξάρτητα από τις υποσχέσεις του Τούρκου προξένου, ο ίδιος ο Κακουλίδης αντιμετώπιζε θετικά το ενδεχόμενο της απέλασης των ανεπιθύμητων, αφού θεωρούσε ότι μια τέτοια εξέλιξη θα εξυπηρετούσε πολλαπλά τα ελληνικά συμφέροντα, αφενός μέσω της εξοικονόμησης γεωργικού κλήρου, και αφετέρου μέσω της επικράτησης της ηρεμίας μεταξύ των μελών της μειονότητας «[...] διότι θ' απαλλαγή ο τόπος στοιχείων, άτινα η δυστυχία πολλάς φοράς εξαναγκάζει να γίνωνται αιτία ταραχών και διχονοιών εις την τουρκικήν μειονότηταν». Ο Κακουλίδης, άλλωστε, εκτιμούσε ότι τυχόν μετακίνηση των εν λόγω προσώπων στην Τουρκία θα ικανοποιούσε και τα ίδια, αφού θα μπορούσαν να ζήσουν εκεί με ευνοϊκότερους όρους απ' ότι στη Δυτική Θράκη[19].

Σε κάθε περίπτωση, πάντως, η ενεργή ανάμιξη του Τούρκου προξένου προκάλεσε τη δυσφορία της ελληνικής κοινής γνώμης[20]. Το όλο θέμα της απέλασης, εξάλλου, θα λάβει σημαντική διάσταση, φθάνοντας να συζητηθεί ακόμα και μέσα στην ελληνική Βουλή κατά τη διάρκεια της εκεί συζήτησης του Συμφώνου Φιλίας και των υπολοίπων Συμφωνιών που είχαν υπογραφεί στην Άγκυρα τον Οκτώβριο του 1930. Την πρωτοβουλία ανακίνησης του ζητήματος ενώπιον του Κοινοβουλίου είχε ο βουλευτής του Λαϊκού Κόμματος, Ιωάννης Ράλλης, ο οποίος στην αγόρευση του συνδύασε το περιεχόμενο του άρθρου 2 της ελληνοτουρκικής Σύμβασης Εγκατάστασης[21] με πληροφορίες ότι «σωρεία υπηκόων Οθωμανών ευρισκομένων εν Θράκη απελαύνεται και ίσως επί σκοπώ παραδό-

κης», 12 Ιουλίου 1929, σ. 53–54, όπου σημειωνόταν ότι η *Γενί Αντίμ* αποτελούσε όργανο της Άγκυρας, τα δε άρθρα της, τα οποία καλλιεργούσαν το μίσος και την έχθρα κατά των Ελλήνων, γράφονταν από το τουρκικό Προξενείο της Κομοτηνής.

19. *Α.Υ.Ε., 1931, Β/37, Φάκ. ανεπιθυμήτων Τούρκων*, Κακουλίδης προς Υπουργείο Εξωτερικών, αρ. 714, Κομοτηνή, 27 Νοεμβρίου 1930.

20. *Α.Υ.Ε., 1931, Β/37, Φάκ. Ανεπιθυμήτων Τούρκων*, [Ανυπόγραφο σημείωμα χωρίς ημερομηνία], [1931 (;)].

21. Το άρθρο 2 της Σύμβασης Εγκατάστασης προέβλεπε ότι «εκάτερον των Υψηλών Συμβαλλομένων Μερών επιφυλάσσει εις εαυτώ το δικαίωμα όπως διά προσωπικών μέτρων [...] απαγορεύει εκάστοτε εις τους υπηκόους του ετέρου Μέρους να εγκαθίστανται ή διαμένωσιν εν τω ιδίω εδάφει και να απελαύνη αυτούς διά τους ως άνω μνημονευομένους λόγους [εσωτερικής ή εξωτερικής ασφάλειας κλπ.]. Το έτερον Μέρος αναλαμβάνει την υποχρέωσιν να δέχηται εκ νέου τους ούτω απελαθέντας υπηκόους αυτού και τας οικογενείας των, εάν η Ιθαγένεια αυτών έχει πιστοποιηθή υπό του αρμοδίου προξένου». Το ίδιο άρθρο, πάντως, διευκρίνιζε ότι «η διάταξις αυτή δεν εφαρμόζεται επί των ανεπιθυμήτων διά πολιτικούς λόγους προσώπων».

σεως»[22]. Κινούμενος στο ίδιο μήκος κύματος, ο αρχηγός του Λαϊκού Κόμματος, Παναγής Τσαλδάρης, υπογράμμιζε ότι «είναι υποχρέωσις της Ελλάδος να μη ενεργήση πράξεις αι οποίαι είναι ενδεχόμενον να εκθέσουν την ζωήν ανθρώπων οι οποίοι είναι εγκατεστημένοι από ικανών ετών εις το έδαφός της και οι οποίοι καταδιώκονται λόγω πολιτικών αδικημάτων»[23].

Από την πλευρά της, η κυβέρνηση διά στόματος του υπουργού Εξωτερικών, Ανδρέα Μιχαλακόπουλου, διέψευδε τα περί παραδόσεως αυτών των ατόμων στην Τουρκία[24]. Ο ίδιος ο Βενιζέλος, εξάλλου, επιχείρησε από του βήματος της εθνικής αντιπροσωπείας να διευκρινίσει όλες τις πτυχές του προβλήματος: «Πρέπει να βεβαιώσω την Βουλήν ότι δεν εζητήθη από την Τουρκικήν Κυβέρνησιν η απέλασις αυτών των ανθρώπων. Όταν με τον Ισμέτ πασάν επί δύο συνεχείς συνεδριάσεις εθίξαμεν όλα τα ζητήματα, τα οποία ημπορούσαν να ενδιαφέρουν τα συμφέροντα των δύο κρατών και διά να διαπιστώσωμεν την πλήρη σχεδόν σύμπτωσιν των αντιλήψεων ανέφερον λέγω μερικά παράπονα των εν Κωνσταντινουπόλει ευρισκομένων ομογενών χωρίς να ζητήσω καν καμμίαν υπόσχεσιν. Σας παρακαλώ να εξετάσητε. Είπα δε ότι θα είμαι ευτυχής αν υπάρχουν παράπονα εκ μέρους σας, διά τους Μουσουλμάνους της Θράκης να μου το είπητε και τότε μοι είπαν ότι εκεί εις την Δυτικήν Θράκην είναι μερικοί από εκείνους τους οποίους διά της συνθήκης της Λωζάννης ωρίσαμεν ρητώς ότι δεν ημπορούν να έλθουν εις την Τουρκίαν, και κάμνουν μίαν πολιτικήν εναντίον του Κεμαλικού Κράτους και προξενούν προστριβάς. Του είπον λοιπόν αμέσως [,] χωρίς να μου είπουν βγάλτε τους [,] τους είπον αμέσως αφού μου λέγετε αυτό, σας δηλώ ότι είμαι έτοιμος να τους απομακρύνω υπό έναν όρον ότι πρόκειται περί υπηκόων σας και όχι περί υπηκόων ιδικών μας, διότι αν πρόκηται περί υπηκόων ιδικών μας δεν ημπορούμεν να τους διώξωμεν διότι δεσμευόμεθα από το Σύνταγμα. Νομίζω ότι μοι είπαν ότι είναι Τούρκοι υπήκοοι. Εν πάση περιπτώσει εμείναμεν σύμφωνοι, ότι δεν πρόκειται να θίξωμεν Έλληνας. Συνεπεία αυτών, όταν επέστρεψα από την Άγκυραν, ήτο εδώ ο γενικός διοικητής της Θράκης, και του είπα κύτταξε να εξετάσης το ζήτημα [...] και να πης εις

22. Ι. Ράλλης, *Εφημερίς των Συζητήσεων της Βουλής*, Συνεδρίαση 22η, 20 Δεκεμβρίου 1930, σ. 462.

23. Π. Τσαλδάρης, *Εφημερίς των Συζητήσεων της Βουλής*, Συνεδρίαση 22η, 20 Δεκεμβρίου 1930, σ. 463.

24. Α. Μιχαλακόπουλος, *Εφημερίς των Συζητήσεων της Βουλής*, Συνεδρίαση 22η, 20 Δεκεμβρίου 1930, σ. 462.

αυτούς ειλικρινώς ότι: ακούστε εδώ, εμείνατε τόσο καιρό μαζί μας αλλά οι σχέσεις μας με την Τουρκίαν είναι τοιαύται ώστε δεν μας ενοχλούσεν η παρουσία σας. Αλλά εμείς τα φκιάξαμε με την Τουρκίαν, και η παρουσία σας δεν μας είναι ευχάριστος». Ο Έλληνας πρωθυπουργός, εξάλλου, επισήμανε ότι η κυβέρνησή του θα μπορούσε να εξετάσει αντί της απέλασής τους, τη μετακίνησή τους σε κάποια άλλη περιοχή της Ελλάδας, όπως για παράδειγμα η Κρήτη ή Πελοπόννησος, «όπου δεν υπάρχει φόβος τοιούτων προστριβών με τους Τούρκους»[25].

Από τις δηλώσεις του Βενιζέλου γινόταν σαφές ότι ο Κρητικός πολιτικός έβλεπε αυτήν την παραχώρηση προς την Άγκυρα ως μια απτή απόδειξη της συμφιλιωτικής του διάθεσης. Όπως, άλλωστε, σημειωνόταν σε σχετικό Σημείωμα του ελληνικού Υπουργείου Εξωτερικών, η ελληνική κυβέρνηση είχε αποδεχθεί την απομάκρυνση των ανεπιθύμητων από τη Δυτική Θράκη «εν τη επιθυμία της να δώση εν επί πλέον δείγμα των ειλικρινώς φιλικών αισθημάτων της απέναντι της Τουρκίας [...]»[26]. Η Αθήνα προσανατολιζόταν προς την κατεύθυνση της απέλασης ή έστω της απομάκρυνσης από τη Δυτική Θράκη συνολικά 13 ατόμων, οι οποίοι περιλαμβάνονταν στον κατάλογο των 150[27]. Έτσι, στις 10 Δεκεμβρίου 1930 η Γενική Διοίκηση Θράκης είχε ήδη λάβει την Απόφαση αναστολής της άδειας παραμονής 11 εξ αυτών «από της πρωΐας της 16ης Ιανουαρίου 1931»[28], δεδομένου ότι οι υπόλοιποι δύο είχαν οικειοθελώς αναχωρήσει για το εξωτερι-

25. Ε. Βενιζέλος, *Εφημερίς των Συζητήσεων της Βουλής*, Συνεδρίαση 22η, 20 Δεκεμβρίου 1930, σ. 462–463.

26. *Α.Υ.Ε., 1931, Β/37, Φάκ. Ανεπιθυμήτων Τούρκων*, [Ανυπόγραφο σημείωμα χωρίς ημερομηνία], [1931 (;)].

27. *Α.Υ.Ε., 1931, Β/37, Φάκ. Ανεπιθυμήτων Τούρκων*, [Κατάλογος των 13 υπό απέλαση ανεπιθύμητων], [1930 (;)].

28. *Α.Υ.Ε., 1931, Β/37/ΙΙΙ, Φάκ. Ανεπιθυμήτων*, Απόφαση Γενικής Διοίκησης Θράκης, αρ. 748, Κομοτηνή, 10 Δεκεμβρίου 1930. Οι 11 που αναφέρονταν στην εν λόγω Απόφαση ήταν οι εξής: 1) Μουσταφά Σαμπρή (πρώην Σεϊχουλισλάμ) [αρ. 9], 2) Γκιουλμουτζινάλη Ισμάηλ Χακή (πρώην διοικητής Προύσας και πρώην βουλευτής) [αρ. 25], 3) Αξίζ Νουρή (πρώην διοικητής Προύσας) [αρ. 40], 4) Εσκή Σεχιρλή Σαφέρ Χότζα [αρ. 76], 5) Ναμίκ (πρώην αστυνομικός υπάλληλος) [αρ. 90], 6) Νεδήμ (πρώην Αστυνόμος) [αρ. 91], 7) Ιβραχήμ Σαμπρή (γιος του πρώην Σεϊχουλισλάμ) [αρ. 113], 8) Σούνεκλη Τσερκέζ Δαούζ [αρ. 117], 9) Τούζακτση Γιουσούφ Αλή Ρεμζή [αρ. 122], 10) Κετσέλερλη Τοπάζ Ομέρ Ογλού [αρ. 135], και 11) Κετσέλερλη Αβδουλάχ Ογλού Δελή Καδήμ [αρ. 149]. Σε παρένθεση εμφανίζεται η ιδιότητα καθενός εκ των 11 –εφόσον αυτή αναφέρεται σε κάποιο επίσημο έγγραφο– ενώ ο αριθμός που βρίσκεται μέσα σε αγκύλη αντιστοιχεί στον αριθμό του καταλόγου των 150 που εξαιρέθηκαν της αμνηστίας της Λωζάννης.

κό πριν την έκδοση της σχετικής Απόφασης[29]. Παράλληλα, ο Γενικός Διοικητής, Γεώργιος Κακουλίδης, ζητούσε από τους Επάρχους Ξάνθης και Κομοτηνής να ανακοινώσουν την Απόφαση στους ενδιαφερόμενους, οι οποίοι όφειλαν 8 ημέρες πριν από την αναχώρησή τους να δηλώσουν στις αρμόδιες ελληνικές Αρχές τον ακραίο συνοριακό σταθμό (χερσαίο ή θαλάσσιο) από όπου θα πραγματοποιούσαν την έξοδό τους από την Ελλάδα[30]. Στην περίπτωση, εξάλλου, που οι 11 δεν συμμορφώνονταν προς τις υποδείξεις, προβλεπόταν η βίαιη απέλασή τους από τις κατά τόπους αστυνομικές Αρχές[31].

Σταδιακά, έστω κι αν δεν τηρήθηκε επακριβώς η καταληκτική ημερομηνία που έθετε η Απόφαση της Γενικής Διοίκησης Θράκης, όλοι οι ανεπιθύμητοι θα απομακρυνθούν από την περιοχή[32], με τελευταίο τον πρώην Σεϊχουλισλάμ, Μουσταφά Σαμπρή, ο οποίος τον Απρίλιο του 1931 εγκατέλειψε την Ελλάδα με προορισμό την Αλεξάνδρεια[33]. Με αυτόν τον τρόπο η Ελλάδα εκπλήρωσε την υπόσχεση που είχε δώσει ο Βενιζέλος προς τον Ισμέτ κατά τη διάρκεια των συζητήσεων που είχαν στην Άγκυρα τον Οκτώβριο του 1930. Είναι, πάντως, αξιοσημείωτο το γεγονός ότι ο Έλληνας πρωθυπουργός, μολονότι δεχόταν ανάλογες εισηγήσεις από αρμόδιους υπηρεσιακούς παράγοντες του ελληνικού Υπουργείου Εξωτερικών πριν ακόμα το ταξίδι του στην τουρκική πρωτεύουσα, δεν φρόντισε να λάβει κάποιο αντάλλαγμα για αυτήν του την κίνηση, δίνοντάς της έτσι χαρακτήρα μονομερούς παραχώρησης. Το προφανές αντίδωρο που θα μπορούσε να προσδοκά η Αθήνα από την πλευρά της Τουρκίας ήταν η απομά-

29. *Α.Υ.Ε., 1931, Β/37/ΙΙΙ, Φάκ. Ανεπιθυμήτων*, Μάρκελλος προς Υπουργείο Εξωτερικών, αρ. 220, Κομοτηνή, 31 Μαρτίου 1931. Οι 2 που εγκατέλειψαν την Ελλάδα πριν την έκδοση της Απόφασης της Γενικής Διοίκησης Θράκης ήταν οι Φρυάτ (πρώην Αστυνόμος στην Αδριανούπολη) και Μπαχριελή Αλή Σαμή (πρώην ιδιοκτήτης της εφημερίδας *Ανταμλί*)· πρβ. *Α.Υ.Ε., 1931, Β/37, Φάκ. Ανεπιθυμήτων Τούρκων*, [Κατάλογος των 13 υπό απέλαση ανεπιθύμητων], [1930 (;)], και *Α.Υ.Ε., 1931, Β/37/ΙΙΙ, Φάκ. Ανεπιθυμήτων*, Απόφαση Γενικής Διοίκησης Θράκης, αρ. 748, Κομοτηνή, 10 Δεκεμβρίου 1930.

30. *Α.Υ.Ε., 1931, Β/37/ΙΙΙ, Φάκ. Ανεπιθυμήτων*, Κακουλίδης προς Επάρχους Ξάνθης και Κομοτηνής, αρ. 748, Κομοτηνή, 11 Δεκεμβρίου 1930.

31. *Α.Υ.Ε., 1931, Β/37, Φάκ. Ανεπιθυμήτων Τούρκων*, [Ανυπόγραφο σημείωμα χωρίς ημερομηνία], [1931 (;)].

32. *Α.Υ.Ε., 1931, Β/37/ΙΙΙ, Φάκ. Ανεπιθυμήτων*, Μάρκελλος προς Υπουργείο Εξωτερικών, αρ. 220, Κομοτηνή, 31 Μαρτίου 1931. Ο Μάρκελλος σημείωνε ότι μέχρι εκείνη τη στιγμή μόνο ο Μουσταφά Σαμπρή και ο γιος του παρέμεναν στη Δυτική Θράκη.

33. A. Alexandris, *ό.π.*, σ. 187.

κρυνση από την Κωνσταντινούπολη του διαβόητου ιδρυτή της αυτοαποκαλούμενης «Τουρκορθόδοξης Εκκλησίας» Παπά–Ευθύμ (Καραχισαρίδη), ο οποίος –ενεργώντας υπό την ανοχή ή ακόμα και με τις ευλογίες της τουρκικής κυβέρνησης– είχε επανειλημμένα δημιουργήσει προβλήματα τόσο στο Πατριαρχείο όσο και γενικότερα στην ελληνική μειονότητα της πρώην οθωμανικής πρωτεύουσας[34]. «Απομακρύνουσα εκ Θράκης τους μάλλον σημαίνοντας αντικεμαλικούς», υπογραμμιζόταν σε Σημείωμα του Υπουργείου Εξωτερικών που συντάχθηκε μετά τη λήψη της απόφασης για τον εκτοπισμό των ανεπιθύμητων, «– και δη πρόσωπα τα οποία λίαν σημαντικές υπηρεσίες προσέφεραν εις αυτήν υπηρεσίας, ταυτίσαντα την τύχην των με την Ελληνικήν υπόθεσιν[35] – η Ελληνική Κυβέρνησις, η οποία ίνα φανή ευχάριστος εις την Τουρκίαν ήθελεν αντιμετωπίση την απροκάλυπτον εν τω ζητήματι τούτω δυσμένειαν της κοινής γνώμης, θα εδικαιούτο ν' αναμείνη όπως και η Τουρκία παράσχη εις αυτήν ανάλογον ικανοποίησιν διά της εκ Κων/πόλεως απομακρύνσεως του Παπά–Ευθύμη και 1–2 εκ των επιτελών του, συντελούσα ούτω εις το να επανέλθει η γαλήνη εις την τόσον δοκιμασθείσαν ελληνικήν μειονότητα της Κων/πόλεως. Εν ανάγκη και μόνος ο εξαναγκασμός του Παπά–Ευθύμη όπως αποδώση τας παρανόμως και σκανδαλωδώς κατεχομένας υπ' αυτού από τόσων ετών εκκλησίας θα ηδύνατο να θεωρηθή επαρκές αντάλλαγμα το οποίον και την Ελλην. κοινήν γνώμην ήθελε πείση περί της σκοπιμότητος του υπό της Κυβερνήσεως ληφθέντος σκληρού μέτρου. Εννοείται ότι εάν τοιαύτη ετηρείτο στάσις εκ μέρους της Τουρκικής Κυβερνήσεως, θα ηδύνατο να εξετασθή βραδύτερον το ενδεχόμενον απομακρύνσεως και άλλων τινων μουσουλμάνων εκ της κατηγορίας των 150, εφ' όσον θα ήτο δυνατόν να δικαιολογηθή αύτη επαρκώς»[36]. Η Άγκυρα έδωσε μεν κάποιες υπο-

34. Γενικότερα για τη δράση του Παπά–Ευθύμ τα πρώτα χρόνια μετά την υπογραφή της Συνθήκης της Λωζάννης βλ. *A.E.B., 173/φάκ. 58*, Σακελλαρόπουλος, «Συγκριτική εξέτασις της εφαρμογής των μειονοτικών διατάξεων της Συνθήκης της Λωζάννης εν Ελλάδι και Τουρκία», 16 Οκτωβρίου 1930. Βλ. ακόμα A. Alexandris, ό.π., σ. 151–159, και Α. Αλεξανδρής, ό.π., σ. 59–60.

35. Όπως σημείωνε σε έκθεσή που απέστειλε το Σεπτέμβριο του 1927 ο τότε Έλληνας πρεσβευτής στην Άγκυρα, Μιχαήλ Τσαμαδός, προς τον πρωθυπουργό Αλέξανδρο Ζαΐμη, μεταξύ των «ανεπιθύμητων» της Δυτικής Θράκης υπήρχαν άτομα που είχαν προσφέρει υπηρεσίες στην ελληνική κυβέρνηση κατά τη διάρκεια της κατοχής της Μικράς Ασίας. Παρ' όλα αυτά, ο Τσαμαδός δεν δίσταζε να εισηγηθεί την απομάκρυνσή τους· βλ. *A.Y.E., 1928, B/28, Φάκελος Επεισοδίου εις Πύθιον*, Τσαμαδός προς Ζαΐμη (έκθεση), αρ. 1570, Κωνσταντινούπολη, 26 Σεπτεμβρίου 1927.

36. *A.Y.E., 1931, B/37, Φάκ. Ανεπιθυμήτων Τούρκων*, [Ανυπόγραφο σημείωμα χωρίς ημερομηνία], [1931 (;)].

σχέσεις για την εκδίωξη του Παπά–Ευθύμ, αναγγέλλοντας μάλιστα και μέσω των εφημερίδων ότι ο ίδιος και 27 οπαδοί του θα μετακινούνταν στη Ρουμανία[37], τελικά όμως όχι μόνο επέτρεψε στον Παπά–Ευθύμ να παραμείνει, αλλά και συνέχισε να ενισχύει την ταραχοποιό του δράση[38].

Ανεξάρτητα, πάντως, από την απροθυμία της κυβέρνησης Βενιζέλου να χρησιμοποιήσει το ζήτημα της απομάκρυνσης των ανεπιθύμητων από τη Δυτική Θράκη ως διαπραγματευτικό χαρτί προς όφελος της ελληνικής μειονότητας της Κωνσταντινούπολης, η ενέργεια της απέλασης είχε ως άμεσο αποτέλεσμα τον ολοένα και σαφέστερο προσανατολισμό των Μουσουλμάνων της Δυτικής Θράκης προς την κεμαλική Τουρκία. Αποκαλυπτικές ως προς αυτό το ζήτημα είναι οι πληροφορίες που ήδη από το Φεβρουάριο του 1931 συγκέντρωνε το Δ΄ Σώμα Στρατού που έδρευε στην περιοχή: «Γενικώς παρατηρείται, υπό πάντων, των διανοουμένων κοινή προσπάθεια διά την εισαγωγήν των κεμαλικών μεταρρυθμίσεων εν Δυτική Θράκη και η εξύψωσις του εθνικού φρονήματος των τούρκων, ίνα ώσιν έτοιμοι εις δοθησομένην εν τω μέλλοντι ευκαιρίαν και ανακτήσωσι την ελευθερίαν των ενουμένοι και πάλιν μετά του ελευθέρου τουρκικού Κράτους»[39].

Η ουσιαστική μεταβολή που επέφερε στη μειονότητα της Δυτικής Θράκης η απομάκρυνση των κυριότερων στυλοβατών του κυριάρχου έως τότε παλαιουμουσουλμανικού στοιχείου της περιοχής, επιβεβαιώθηκε κατά τη διάρκεια της επίσκεψης των Ισμέτ πασά και Τεβφήκ Ρουσδή βέη (πρωθυπουργού και υπουργού Εξωτερικών της Τουρκίας, αντίστοιχα) στην Αθήνα τον Οκτώβριο του 1931 με αφορμή την ανταλλαγή των οργάνων επικύρωσης του Συμφώνου Φιλίας και των υπολοίπων Συμφωνιών που είχαν υπογραφεί στην Άγκυρα ένα χρόνο νωρίτερα. Κατά τη διάρκεια των συζητήσεων της Αθήνας, ο Βενιζέλος δεν παρέλειψε να αναφερθεί στο ζήτημα της απομάκρυνσης των ανεπιθύμητων από τη Δυτική Θράκη, εξέλιξη που όπως παρατήρησε ο Τεβφήκ Ρουσδή είχε οδηγήσει το 50% των Μουσουλμάνων να αποδεχθούν τους λατινικούς χαρακτήρες, εγκαταλείποντας τον παραδοσιακό αραβικό τρόπο γραφής. Σε αυτό το πλαίσιο, εξάλλου, οι δύο Τούρκοι επίσημοι δεν δίστασαν να θέσουν και το θέμα της κα-

37. Α. Ανδρεάδης, *ό.π.*, σ. 48.

38. Α. Αλεξανδρής, *ό.π.*, σ. 95.

39. *Α.Υ.Ε, 1931, Β/37, Μειονότητες (γενικά)*, Δελτίο πληροφοριών Δ΄ Σώματος Στρατού, Φεβρουάριος 1931.

τάργησης των θρησκευτικών δικαστηρίων και της εισαγωγής του αστικού δικαίου[40], επιδιώκοντας προφανώς την περαιτέρω εκκοσμίκευση της συντηρητικής και σε μεγάλο βαθμό προσκολλημένης στις ισλαμικές παραδόσεις μειονότητας της ελληνικής Θράκης.

Κρίνοντας εκ του αποτελέσματος, η απομάκρυνση των ανεπιθύμητων από τη Δυτική Θράκη, την οποία κατ' επανάληψη είχε αξιώσει η Άγκυρα, συνετέλεσε αποφασιστικά στον εκτουρκισμό σημαντικότατου μέρους της μουσουλμανικής μειονότητας. Μέσα σε πολύ μικρό χρονικό διάστημα αποδείχθηκε ότι η κίνηση αυτή δεν είχε ως συνέπεια αλλαγές μόνο στα εξωτερικά χαρακτηριστικά των μειονοτικών Μουσουλμάνων, στο αν δηλαδή θα φορούν ή όχι φέσι, όπως –μάλλον αφελώς– υποστήριζε στη Βουλή ο Βενιζέλος[41]. Με ορμητήριο το τουρκικό Προξενείο της Κομοτηνής, οι οπαδοί του «τουρκισμού» θα διευρύνουν σημαντικά τα ερείσματά τους στην περιοχή, επεκτείνοντας το πεδίο δράσης τους και στους Πομάκους και εργαζόμενοι συστηματικά για τη δημιουργία τουρκικής εθνικής συνείδησης σε όσο το δυνατόν περισσότερα μέλη της μειονότητας, με απώτερο σκοπό τη δημιουργία των κατάλληλων προϋποθέσεων για την αμφισβήτηση της ελληνικής εθνικής κυριαρχίας στη Δυτική Θράκη. Μόνον έτσι θα ήταν δυνατόν να υλοποιηθεί η διακήρυξη του Κεμάλ Ατατούρκ για τη Δυτική Θράκη, η οποία είχε περιληφθεί στον περίφημο «Εθνικό Όρκο» του 1920: «Στις διαπραγματεύσεις που θα γίνουν με τους ξένους για το πολιτικό μέλλον της Δυτικής Θράκης πρέπει να δραστηριοποιηθούμε με σύνεση. Σκοπός μας είναι η Δυτική Θράκη να παραμείνει στα τουρκικά χέρια, σαν ενιαίο σύνολο, και σε κατάλληλο χρόνο και ευκαιρία να ενωθεί με τη Μητέρα Πατρίδα [...]. Εμείς δεν μπορούμε να δεχτούμε την απαλλοτρίωση του τουρκικού αυτού τμήματος. Οι αδελφοί μας της Δυτικής Θράκης, σε πρώτο βήμα, πρέπει να αγωνιστούν για να κερδίσουν την ανεξαρτησία και αυτονομία της Δυτικής Θράκης»[42].

40. *Α.Ε.Β., 173/φάκ. 61*, «Συνομιλίαι των πρωθυπουργών και των υπουργών των Εξωτερικών της Ελλάδος και της Τουρκίας κατά τις συσκέψεις της 5ης και 6ης Οκτωβρίου 1931».

41. Ε. Βενιζέλος, *Εφημερίς των Συζητήσεων της Βουλής*, Συνεδρίαση 22η, 20 Δεκεμβρίου 1930, σ. 463.

42. Α. Αλεξανδρής, *ό.π.*, σ. 93–94.